

KİTAB NƏŞRİ

Knyaz Aslan İlyas oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
knyzaslan@bsu.edu.az
knyzaslan@gmail.com
[Orcid id: 0000-0003-2710-3758](https://orcid.org/0000-0003-2710-3758)

UDC 821.512.162

XAN QIZI NATƏVANIN ƏDƏBİ İRSİ:
MƏŞHUR ŞAİRƏNİN NƏŞR OLUNMUŞ KİTABLARININ
BƏDİ-TEKNİKİ TƏRTİBATI

Xülasə: Xurşidbanu Natəvan (Xurşidbanu Natəvan xanım Cavanşir-Usmiyeva; 1832-1897) çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında özünəməxsus mövqeyi olan sənətkarlardan biridir.

Xurşidbanu Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi Şuşada dünyaya gəlmişdir. O, Qarabağın son hakimi Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı, İbrahimxəlil xanın nəvəsi, Penahəli xanın nəticəsidir. Natəvan saray tərbiyəsi görmüş, dövrün tanınmış alim və sənətkarlarından dərslər almışdır. Xurşidbanunu ailədə "Dürrü yekta", yəni "Tək inci", xalq arasında isə "Xan qızı" ləqəbi ilə çağırırmışlar.

Natəvan ədəbi yaradıcılığa gənclik illərində başlamış, ilk qələm təcrübələrini "Xurşid" imzası ilə yazmışdır. Sonralar isə o, özünə "köməksiz, zəif, xəstə" mənasını verən "Natəvan" təxəllüsünü götürmüş, müxtəlif məzmunlu qəzəlləri ilə məşhurlaşmışdır.

Mütəxəssislər Natəvanın şeirlərini məzmununa görə dörd qismə ayırırlar: aşiqanə şeirlər, təbiət şeirləri, ünvanlı mənzumələr, hüznü şeirlər. Natəvanın əsərlərində dərin fəlsəfi fikirlər öz təcəssümünü tapmış, xalq həyatı, mənəvi dəyərlər, xeyirxahlıq, insanpərvərlik motivləri, əsasən nisgil və həsrət duyğuları tərənnüm olunmuşdur. Çətin, lakin şərəfli ömür yolu keçmiş şairənin taleyi və yaradıcılığı həmişə xalqla, insanların həyatı və məişəti ilə sıx bağlı olmuşdur.

Şairin şeirləri öz sağlığında həm şifahi, həm də əlyazma şəklində yayılmışdır. Lakin bu şeirlərin əksəriyyəti sonralar itib-batmış, az bir hissəsi bu günümüze gəlib çatmışdır.

1930-cu illərdən indiyə qədər Xurşidbanu Natəvanın həyatı və yaradıcılığına dair Məmməd Rahim, Fazil Seyidov, Bəylər Məmmədov, Cəmil Tağıyev, Mustafa Cəməli, Paşa Əlioğlu və başqaları əhatəli araşdırmalar aparmış, haqqında məqalələr, kitablar, elmi tədqiqat əsərləri nəşr etdirmişlər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.

Məqalədə mövcud mənbələr əsasında Xurşidbanu Natəvanın çapdan çıxmış əsərlərinin nəşr tarixinə aydınlıq gətirilmiş, müəyyən dəqiqləşdirmələr aparılmış, eyni zamanda sənətkarın ədəbi irsini özündə əks etdirən sənəd informasiya mənbələri haqqında ətraflı verilmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, Şuşa şəhəri, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatı, Qarabağ ədəbi mühiti, "Məclisi-üns" ədəbi məclisi, Xurşidbanu Natəvan, Xan qızı, şair, rəssam, "Gül dəftəri", qəzəllər, rəsmlər.

Knyaz Aslan İlyas oğlu

Literary heritage of Khan kzy Natavan:
artistic and technical design of the published books of the poetess

Abstract: Khurshidbanu Natavan (Khurshidbanu Javanshir; 1832-1897) is a famous poetess and artist of Azerbaijan of the 19th century. It occupies a unique position in the development of modern Azerbaijani literature and culture.

Khurshidbanu is the last princess of Karabakh. She is the daughter of the last Karabakh khan Mehdiqulu Khan ("Khan Gyzy" – Daughter of the Khan), granddaughter Ibrahim Khalil Khan, the great-granddaughter of the founder of the Karabakh Khanate of Panah Ali Khan Javanshir.

Natavan received a home education, learned oriental languages, read the classic works of Firdousi, Nizami, Saadi, Hafiz, Navoi, Fizuli and other poets of the East.

Natavan began her work in the 1850s. She lost the written early verses under the signature of "Khurshid", only a very small part was preserved to our times. Since 1870, she took the pseudonym "Natavan". In 1872, she headed the "Majlis-i Uns" ("Society of Friends") literary circle in Shusha, who had creative connections with similar circles in other cities of Azerbaijan.

According to the content, the poems of Khurshidbanu were divided into four parts: love poems, poems dedicated to natural beauty, rhyme that contemporaries wrote, and sad verses. The full sofa Natavan was not preserved.

In addition to poetic creativity, Natavan was also engaged in painting. She created landscapes, colors of flowers and samples of decorative art.

In March 14, 2022, the President of Azerbaijan İlham Aliyev signed an order "On the celebration of the 190th anniversary of Khurshidbanu Natavan".

The article includes information about the published books Natavan.

Key words: Karabakh Khanate, the city of Shusha, Azerbaijani culture, Azerbaijani literature, Karabakh literary environment, literary circle "Majlis-i Uns" ("Society of Friends"), Khurshidbanu Natavan, "Khan Gyzy" (Daughter of the Khan), Azerbaijani poetess, Azerbaijani artist, ghazals, drawings.

Князь Аслан Ильяс оглу

Литературное наследие Хан кызы Натаван:

художественно-техническая оформление изданных книг поэтессы

Резюме: Хуршидбану Натаван (Хуршидбану Джаваншир; 1832-1897) – известная поэтесса и художница Азербайджана 19 века. Он занимает уникальное положение в развитии современной азербайджанской литературы и культуры.

Хуршидбану – последняя принцесса Карабаха. Она дочь последнего Карабахского хана Мехдигулу-хана («Хан кызы» – ханская дочь), внучка Ибрагим-Халил-хана, правнучка основателя Карабахского ханства Панах Али-хана Джаваншира.

Натаван получила домашнее образование, выучила восточные языки, читала классиков творчества Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиза, Навои, Физули и других поэтов Востока.

Натаван начала свою работу в 1850-х годах. Написанные ею ранние стихи под подписью «Хуршид» утеряны, до наших времен сохранилась лишь очень малая часть. С 1870 года она взяла псевдоним «Натаван». В 1872 году она возглавила литературный кружок «Меджлис-и Унс» («Общество друзей») в Шуше, имевшая творческие связи с аналогичными кружками в других городах Азербайджана.

По содержанию стихи Хуршидбану делились на четыре части: любовные стихи, стихи, посвященные природной красоте, стишки, которые писали современники, и грустные стихи. Полный диван Натаван не сохранился.

Помимо поэтического творчества, Натаван занималась и живописью. Она создавала пейзажи, краски цветов и образцы декоративно-прикладного искусства.

14 марта 2022 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал распоряжение «О праздновании 190-летия Хуршидбану Натаван».

В статье приведены сведения об изданных книгах Натаван.

Ключевые слова: Карабахское ханство, город Шуша, азербайджанская культура, азербайджанская литература, карабахская литературная среда, литературный кружок «Меджлис-и унс» («Общество друзей»), Хуршидбану Натаван, «Хан кызы» – ханская дочь, азербайджанская поэтесса, азербайджанская художница, газели, русунки.

"Хуршидбану Натəванın 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 14 mart 2022-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: "Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində diqqətləyiq yer tutan söz ustalarındandır. İncəsənətin ayrı-ayrı növlərinə dərinəndən bələd olan sənətkar Şərq poetik ənənələrinə sədaqətlə yazıb yaratmış, mənəvi səflığa çağırən və insana məhəbbət, həqiqətə inam hissi aşıləyən, zərif lirizmə malik və parlaq bədii boyalarla zəngin bir irs qoyub getmişdir" [1].

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məsud Əlioğlu'nun sözləri ilə desək, "Natəvanın zəngin, dolğun və mənalı yaradıcılığı ilə yənəsi, həyatı da başdan-başə poeziyadır. Bu həyatın mənə, fikir, doğruluq və gözəllik dolu mərhələlərinə baş vurdurca insan qəlbən zənginləşir".

Natəvanın nəşr olunmuş kitablarına daxil edilən şeirlərinin çoxu ailə düşmənlərinin təfriqəsi nəticəsində böyük oğlu Mehdiqulu xanın evdən baş götürərək uzaq vilayətlərə gətməsinin həsrətinə, bu hadisədən sonra 16 yaşlı oğlu Mir Abbasın nakam ölümü ilə bağlı çəkdiyi sonsuz iztirablara həsr edilmişdir.

Məşhur ədəbiyyatşünas Fəridun bəy Köçəri onun haqqında belə yazırdı: "Xurşidbanu bəyim həqiqətdə nəcəbət və hüsn-i məlahətdən mədə elm və kəmalı ilə dəxi öz zamanının bərgüzidəsi olub, hər qisim tərifi təhsinə layiq bir vücud idi və özünün də təbii-şeyriyyəsi var idi. Bir çox gözəl qəzəlləri vardır..." [11, s. 390].

Alim öz əsərinin Natəvana həsr etdiyi bölməsində isə yazır: "Xurşidbanu elmü mərifət sahibəsi olmağa [görə], əksəri-övqəti ürfə, şüərə və üdəbə dairəsində keçirərdi. Şeir və qəzəli sevir, özü dəxi gözəl və zərif təb sahibəsi idi" [12, s. 165].

Xalq şairi Səməd Vurğun isə Xan qızını belə dəyərləndirir: "Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan şairələri arasında xüsusi yer tutur.

Natəvan əsas etibarilə lirik şairədir. Natəvanın bütün yaradıcılığı XVI əsrin dahi şairi Füzulinin təsiri altında olmuşdur.

Talantlı və həssas şairə olan Natəvan islamın və şəriətin zəncirini daşıyən feodal Azərbaycanında hüquqsuz qadının və ananın ağır vəziyyətini dərinəndən duyurdu...

Natəvanın şeirlərində böyük insanın qüssə və kədəri var... Natəvanın yaradıcılığında uşaqlara olan böyük ana məhəbbəti tez-tez tərənnüm edilir. Şairə vaxtsiz ölmüş oğlunun taleyi üçün acı göz yaşları axıdır..." [20, s. 147].

1) Natəvan (Xurşid Banu) (1928)

Xurşidbanu Natəvanın əsərləri kitab şəklində ilk dəfə 1928-ci ildə "On doqquzuncu əsr Azəri ədəbiyyatı" seriyasında Azərnəşrdə (Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı) çap edilmişdir. "Natəvan (Xurşid Banu)" adlı bu kitab ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbası ilə buraxılmışdır.

Cəmi 82 səhifədən ibarət olan, 5 min nüsxə tirajla çıxan kitabın redaktoru Hənəfi Zeynallıdır. O, həm də şairənin həyat və yaradıcılığı barədə ümumi məlumat xarakterli ön söz yazmışdır.

Kitaba Natəvanın 38 şeiri, eləcə də ona həsr edilmiş mənzumələr, qəzəllərinə yazılmış nəzirlər daxil edilmişdir [Natəvan, 1928].

Əlyazmaşünas alim, filologiya elmləri doktoru Paşa Əlioğlu'nun araşdırmalarına görə, kitabda şairənin 38 şeiri verilərsə də, "nədənsə 37 nömrəli şeirdən sonra 51-ci gəlir".

Alimin axtarışları nəticəsində məlum olur ki, həmin kitabın tərtibçisi 1938-ci ildə Stalin repressiyasının qurbanı olmuş görkəmli şair-tədqiqatçı Əliabbas Müznibdir. Lakin belli olmayan səbəblərdən onun adı titul səhifəsində qeyd edilməmişdir. Belə ki, Paşa Əlioğlu Əlyazmalar İnstitutunun fondunda "Natəvan Xurşidbanu" kitabının çap edilməmiş ikinci nəşrinin əlyazmasını tapmışdır. Onun məlumatına görə, 218 səhifəlik bu məcmuədə toplanan materiallar, Natəvanın şeirləri, həyat və yaradıcılığı, ədəbi aləmdə nüfuzu, əsərlərinə yazılan nəzirlər barədə məlumatlar həcmcə birinci nəşrdən xeyli çoxdur.

Alim eyni zamanda həmin əlyazmanın xəttinin görkəmli ədəbiyyatşünas Əliabbas Müznibə məxsus olduğunu, tədqiqatçının 193-cü səhifədə adını öz əli ilə yazdığını, "1934-cü ilin mayı" tarixini qoyduğunu, sonradan tədqiqatının davamı olaraq "Natəvanın həcv edilməsi və həcvin təsiri" adlı hissə də əlavə etdiyini müəyyənləşdirmişdir [Natəvan, 1928].

Bunlarla yanaşı, Paşa Əlioğlu Natəvanın indiyədək çapdan çıxan kitablarına daxil edilməmiş "And verirəm" və "Zeynəb" rədifli şeirləri mətbuat vasitəsilə oxuculara çatdırır [Natəvan, 1928].

Müqayisə üçün əlavə edək ki, elə 1928-ci ildə Azərnəşrdə məhz Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə Əliabbas Müznibin toplayıb tərtib etdiyi "Aşıq Pəri və müasirləri. XIX əsrin birinci yarısı" adlı 116 səhifəlik kitabı çapdan çıxmış, orada Müznibin adı göstərilmişdir.

Beləliklə, ayrıca vurğulamalıyıq ki, 1928-ci il nəşri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Natəvanın ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi və araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2) Natəvan (Xurşid-banu). Şeirlər (1938)

1938-ci ildə Azərnəşrin Bədii ədəbiyyat şöbəsi "Natəvan (Xurşid-banu). Şeirlər" adlı kitab nəşr etmişdir. Köhnə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında çıxan kitabın əvvəlində rəssam Əmir Hacızadənin çəkdiyi "Natəvan" portretinin ağ-qara rəngli reproduksiyası verilmişdir. Kitabın səhifələri bir-birini tamamlayan ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Tirajı 5 min nüsxə olan 68 səhifəlik kitabın redaktoru və "Bioqrafiya (1836-1897)" adlı ön sözün müəllifi Məmməd Rahimdir. Göründüyü kimi, məqalənin başlığında o, Natəvanın doğum tarixini nədənsə 1832-ci il deyil, "1836" kimi göstərmiş, lakin mətnə onu hansı mənbədən aldığını, hansı rəsmi sənədə əsaslandığını izah etməmişdir. Burada şairənin ölüm tarixi isə 1897-ci il olaraq düzgün qeyd olunmuşdur [Natəvan, 1938: s. 3].

Yeri gəlmişkən, görkəmli ədəbiyyatşünas Firdun bəy Köçərli də "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərində Xurşidbanu Natəvanın təvəllüd tarixini 17 avqust 1837-ci il kimi göstərir. Lakin son tədqiqatlarda bu tarix bəzən 1830, əksər hallarda isə 1832-ci kimi təsdiqlənir.

Məmməd Rahim ön sözdə yazır: "Natəvan XIX əsrin məşhur Azərbaycan şairlərindəndir. Öz istedadı və yaradıcılığı ilə tanınmış olan bu şairə istər müasirlərinə, istərsə özündən sonra gələn bir sıra şailərə təsir etmişdir. Əlimizə son dərəcə az qəzəlləri keçsə də, Natəvan demək olar ki, ədəbiyyat tarixində özünə görə müəyyən yer tutmuşdur" [Natəvan, 1938: s. 3].

Kitabda Natəvanın 39 qəzəli (*Varımdı sinədə dərdü qəmi-nəhan, ölürəm; Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı; Şuri-eşqin başıma axırı sövdə getirir; Zəmanə saldı əcəb mohnətu mələlə məni və s.*) verilmişdir. Sonra "Natəvana nəzirlər və Natəvan haqqında şeirlər", "Natəvanın "Məclisi-üns"dən ayrılıb Tiflisdə yaşaması haqqında", "Mirzə Fətəli Axundov Səbuhinin Natəvan haqqında Qasım bəy Zakirə məktubu", "Natəvanın qızı Xanbikənin şeiri", "Məclisi-üns"ün dağılması" başlıqları altında cəmi 10 əsər öz əksini tapmışdır [Natəvan, 1938].

3) Xurşid banu Natəvan (1956)

1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı "Xurşid banu Natəvan" kitabını 20 min nüsxə tirajla çapdan buraxmışdır. Kiril qrafikası ilə nəşr edilən, 80 səhifədən ibarət olan bu kitabın, tərtibçisi və ön sözün müəllifi Fazil Seyidov, redaktoru Məmmədəğa Sultanovdur.

Bu kitabın tərtibçisi və ön sözün müəllifi, filologiya elmləri namizədi Fazil Seyidov şairənin anadan olduğu tarixlə bağlı Məmməd Rahimin 1938-ci il nəşrindəki məlumatı qərribə də olsa, bir rəqəm fərqlə qeyd etmiş, daha doğrusu, "Xurşid banu Natəvan" başlığının altında mötərizədə onun olum-ölüm tarixlərini "1837-1897" kimi göstərmişdir.

Fazil Seyidov ön sözdə yazır: "Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Xurşidbanu Natəvanın əsərləri toplanmış bir divan şəklində hələ tapılmamışdır. Onun müxtəlif əlyazma cümlərdə və təzkirələrdə qeyd edilən əsərlərindən başqa, afroqrafi ilə bəzi şeirləri öz albomunda yazılmışdır.

Oxucuların nəzərinə təqdim etdiyimiz bu şeirlər məcmuəsində Natəvanın indiyədək yarımçıq dərc edilən bəzi şeirləri bütünləşdirilmiş, indiyədək Natəvanın mətbu şeirlərində yol verilmiş nöqsanlar əlyazmalarına əsasən islah edilmişdir" [Natəvan, 1956: s. 4-5].

Yeni nəşrdə Natəvanın 39 qəzəli, sonra isə onun haqqında yazılan şeir və mənzum məktublar ("Qasım bəy Zakirin Natəvan haqqında yazdığı şeirlər", "M.F.Axundovun Natəvan haqqında Qasım bəy Zakirə yazdığı məktub", "Mir Möhsün Nəvvabın Natəvana məktubu" və s.) öz əksini tapmışdır.

Sonda şairənin əsərlərində rast gəlinən ərəb və fars sözlərinin lüğəti verilmişdir.

4) Xurşidbanu Natəvan. 33 qəzəl (1981)

1981-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatı kiril qrafikasında "Xurşidbanu Natəvan. 33 qəzəl" adlı kitabça çap etmişdir. Bu yaşıl cildli kitabçanın üz qabığında Natəvanın rəsmi, arxasında isə güllər içində iki bülbül təsvir olunmuşdur.

Kitabın forzasında Natəvanın rəsmi, üzərində isə ağac və bülbüllər təsvir olunmuşdur. Nəfis tərtibatlı 36 səhifəlik kitabçada qəzəllərdən sonra verilən rəsmlər oxucu zövqünü oxşayır. Titul səhifəsində isə Xan qızının portreti verilmiş, üzərində isə bu beyt yazılmışdır:

Səni aquşə çəkdi xaki-siyah,
Eşqdən bağrım oldu qan, əfsus! [Natəvan, 1981].

36 səhifə həcmində olan, 25 min nüsxə tirajla buraxılan kitabçada, adından da göründüyü kimi, Natəvanın 33 seçmə qəzəli öz əksini tapmışdır. Bu nəşr şairənin:

Şəhərgəh nəgahən gördüm dili-zarım nihan ağlar,
Sirişki-alilə hərdəm çəkər ahü fəğan ağlar –

beyti ilə başlayan qəzəl i ilə açılır,

Nə ev xayalı, nə də fikri-əşiyənə mənə
Ki, bəsdir unsi-fərağət misalı lanə mənə" –

beyti ilə başlayan qəzəli ilə tamamlınır.

Kitabçanın redaktoru Çingiz Əlioğlu, rəssamı N.Babayev, bədii redaktoru N.Rəhimov, texniki redaktoru N.Süleymanov, korrektoru D.Məlikovadır.

5) Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri (1984)

Şairənin növbəti kitabı 1984-cü ildə "Yazıçı" nəşriyyatı tərəfindən "Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri" adı ilə kiril qrafikasında çap olunmuşdur. Nəşrin tərtibçisi və ön sözün müəllifi əslən Şuşadan olan, Natəvanın həyat və yaradıcılığının hərtərəfli tədqiq edən filologiya elmləri namizədi Bəylər Məmmədov, redaktoru Adil Cəmilidir. Kitabın qara rəngli üz qabığında gül və bülbül rəsmləri təsvir olunmuş, titul səhifəsində şairənin portreti verilmişdir.

Annotasiyada qeyd olunur ki, Füzuli poeziyasından bəhrələnən Xan qızının qəzəllərindəki incə lirizm, dərin məzmun, yüksək emosiya onu bir sənətkar kimi zamanın yaddaşından silinməyə qoymamış və illər keçdikcə Natəvan lirikası öz tərəvətini saxlamışdır" [Natəvan, 1984: s. 17].

Bəylər Məmmədov ön sözdə görkəmli şairənin həyatı, yaradıcılığı, milli mədəniyyətimizə xidmətləri haqqında geniş söz açmışdır.

Tirajı 30 min nüsxə olan 100 səhifəlik kitabda Natəvanın 44 qəzəli, sonda isə şairənin qəzəllərdə işlətdiyi ərəb və fars sözlərinin lüğəti verilmişdir.

Bəylər Məmmədovun məlumatına görə, "Məşhur xatunlar" (1904), "Riyazül-əşiqin" (1910), "Şükufə" (1910), "Təzkirəyi-Nəvvab" (1913), "Türkçə qəzəllər" (1917) və "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (1926) təzkirə və kitablarında Natəvana dair qərklər verilmiş, əsərlərindən nümunələr gətirilmişdir [Natəvan, 1984: s. 17].

Alim qeyd edir ki, XX əsrin ilk yarısında Natəvanın şeirlər məcmuəsi bir neçə dəfə çapdan çıxmışdır. Onun bədii irsi 1937-ci ildən rus dilinə tərcümə olunaraq Moskvada, Leningradda və Bakıda çıxan ədəbi jurnallarda, antologiyalarda işıqlandırılmışdır. Əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq, bu dəfə oxuculara təqdim edilən kitabda şairənin əlyazmalarına əsasən üslub və ifadə qüsurlarından təmizlənmiş, vəzn pozuntuları, beyt çatışmazlıqları nisbətən aradan qaldırılmışdır. Kitaba Natəvanın sonradan tapılan mənzumələri də daxil edilmişdir [Natəvan, 1984: s.17-18].

Kitabın 78-79-cu səhifələrində Qarabağın görkəmli ziyalı, şair, rəssam, xəttat, nəşir Mir Mövsün ağa Nəvvabın 1910-cu ilə aid olan fotosəhifəsi verilmiş, sonra isə Nəvvabın məktubuna Natəvanın beş bəndlik cavab şeiri dərc edilmişdir.

Bəllidir ki, Natəvan 1872-ci ildə Nəvvaba "Məclisi-fəramuşan" ("Unudulmuşların məclisi") ədəbi məclisini yaratmasına da köməklik göstərmişdir. Nəvvab da Natəvana qayğı ilə yanaşmış, "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan" ədəbi məclislərində birgə fəaliyyət göstərmiş, onunla ünsiyyət qurmuşdu. Nəvvab 1884-cü ilin əvvəlində Şuşada təşkil etdiyi mətbəədə bir çox Qarabağ şairlərinin kitablarını çap etmişdi. Bu dövrdə cavan oğlunu itirən Natəvan intəhasız sarsıntı keçirdiyinə, xəstələndiyinə görə bir müddət ədəbi məclisdən uzaqlaşmışdı. Nəvvab dərin rəğbət bəslədiyi şairəyə:

Əliyyəyi-aliyyə Ağayi-cəlilə,
Neçün əş'arınız olmaz hüveyda?
Qamu əş'arlar əncamə yetdi,
Sizinkindən əsər olmazmı peyda? –

bəndi ilə başlanan 7 bəndlik qoşma şəklində məktub göndərmişdi. O,

Mənim qəsdim budur, banuyi-əzəm!
Sizin əş'arınız olsun mükəddəm.

Kəlamınız gerek sərdəftər olsun,
Cavhiz nəzminizdən əşhər olsun,
Kütüb təzyinə düşsün, ənvər olsun,
Nəcə xurşidi-ənvərdən bu dünya, –

deyə təmənnasız olaraq Nətvənin kitabını çap etmək arzusunu bildirmişdi.
Bu məktubdan ruhlanan Nətvən minnətdarlıqla mənzum cavab yazır:

Əya, Nəvvab, valayi-süxəndan,
Yetişdi nəmənzil dilsad oldum.
Qəmə dərdim firavan idi, amma
Behəmdüllağ genun azad oldu, –

Təəssüf ki, o, öz əsərlərini toplayıb Nəvvaba göndərməmiş, şeirlər toplusu nəşr olunmamışdı...

6) Xurşidbanu Nətvən. Əsərləri (2004)

Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə həmin il (2004) "Lider Nəşriyyat" "Xurşidbanu Nətvən. Əsərləri" kitabını çapa hazırlamışdır. Bu kitab 1984-cü ildə Bəylər Məmmədovun tərtib etdiyi və ön söz yazdığı nəşr əsasında təkrar çapdan buraxılmışdır. Kitabın üz qabığı naxışlarla bəzədilmiş, həmçinin Xan qızının heykəlinin təsviri verilmişdir. Kitab "Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı" seriyası ilə "Şərq-Qərb" mətbəəsində 25 min nüsxə tirajla çap olunmuş, respublika kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir.

Cəmi 88 səhifə həcmində olan kitabda Nətvənin 44 qəzəli verilmiş, şeirlər mövzuya uyğun illüstrasiyalarla əhatə olunmuşdur [Nətvən, 2004].

Kitabın texniki redaktoru Rövşən Ağayev, tərtibçi-rəssam Nərgiz Əliyeva, kompüter sahifələyicisi Aslan Almasov, korrektorları isə Sadiq Hüseynov və Ceyran Abbasovadır.

7) Xurşidbanu Nətvən. Neçin gəlməz (2012)

"Xurşidbanu Nətvənin 180 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Prezident İlham Əliyevin 3 aprel 2012-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq həmin il Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə "Təhsil" nəşriyyatında "Xurşidbanu Nətvən. Neçin gəlməz" (2012) adlı kitab işıq üzü görmüşdür. Cəmi 500 nüsxə tirajla 160 səhifə həcmində buraxılmış kitabın nəşri Bəhrux Axundov, tərtib edən Mustafa Cəməli, elmi redaktoru və ön sözün müəllifi Paşa Əlioğluudur.

Annotasiyada verilən məlumata görə, Nətvənin dəfələrlə işıq üzü görmüş əsərlərinin əvvəlki nəşrlərindən fərqli olaraq bu yeni tərtib əslinə kitab içində kitabdır. Bu topluya istedadlı şairənin şeirləri və öz əli ilə çəkdiyi rəsmləri ilə yanaşı, həyatından maraqlı əhvalatlar, müasirlərinin, eləcə də Nətvənsəvərlərin xatirələri və məqalələri toplanmışdır. Kitaba ayrı-ayrı şairlərin Nətvəna həsr etdikləri şeirlərdən nümunələr, heykəltəraşların yaratdıqları abidələrin, rəssamların çəkdiyi tabloların reproduksiyları da daxil edilmişdir [Nətvən, 2012].

Mustafa Cəməli "Tərtibçidən" adlı giriş sözündə bu kitabın adına belə aydınlıq gətirir: "Xan qızı Nətvənin bu yeni nəşrində şairənin şeirləri, rəsmləri, həyatı, şəxsiyyəti və ədəbi irsi haqqında yazılmış xatirələrin də toplandığını nəzərə alaraq, onun məşhur qəzəllərindən birinin – "Neçin gəlməz" adı ilə nəşr olunmasını münasib bildik. Ad şərti olsa da, fikrimizcə, bu ad həm şairənin yaşantısını, həm də bütövlükdə onun lirikasının leytmotivini özündə daha aydın şəkildə əks etdirir" [Nətvən, 2012: s.10].

Paşa Əlioğlunun yazdığı "Xurşidbanu Nətvənin irsi" adlı məqalə isə şairənin həyat və yaradıcılığına ayna tutur. Müəllif Feyzulla Qasımzadənin, Bəylər Məmmədovun, Nəsrəddin Qarayevin unudulmaz sənətkarla bağlı məlumatlarını sistemli şəkildə ümumiləşdirmiş, eyni zamanda kölgədə qalmış bir sıra faktları oxucuların diqqətinə çatdırmış, Nətvən haqqında təsəvvürləri daha da genişləndirmişdir [Nətvən, 2012: s. 20].

Sonra kitabda Xurşidbanu Nətvənin nəvəsi Əkbər xan Naxçıvanskiyin xatirələri öz əksini tapmışdır. O yazır: "Mənim uşaqlığım ana nəvəm Nətvənin yanında keçmişdir. Onun görkəmini, sadəliyini, mülayim xasiyyətini bu gün də lap yaxşı xatırlayıram. Nətvən çox uca boylu deyildi, gözləri ala idi, çox gözəl siması var idi. O, çox sadə idi" [Nətvən, 2012: s. 21].

Kitabın "Əsərləri" hissəsinə Nətvənin 45 qəzəli daxil edilmişdir.

"Məclisi-üns xatirələrində" bölməsi isə Mirzə Rəhim Fənanın, Mir Həsən Mir Həşim oğlu Ağamirovun qeydlərini, eləcə də məclis üzvlərinin birgə yazdığı "Beytlaşma"ni əhatə edir. "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan" ədəbi məclislərinin tanınmış şairlərinin şəkillərinin təqdim olunması da kitabın üstün cəhətlərindəndir.

[QEYD. Burada bir məqama da aydınlıq gətirmək lazım gəlir.

Bir sıra müəlliflər "Məclisi-üns" ədəbi məclisinin əsasının 1872-ci ildə Xurşidbanu Natəvan tərəfindən qoyulmasını yazırlar. Əslində isə bu məslis Şuşada şair Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə 1864-cü ildə görkəmli alim Mirzə Əbdülgəsimin mədrəsəsində təşkil edilmişdi.

Akademik Feyzulla Qasımzadənin də təsdiqlədiyi kimi, ilk vaxtlar cəmi dörd üzvü olan məslisin məşğələləri şair Hacı Abbas Ağahın evində keçirilirdi. 1872-ci ildə isə Natəvan "Məclisi-üns"ü öz himayəsinə götürmüş, 20 ilə yaxın bu ədəbi məclisə uğurlu rəhbərlik etmişdir. Bu dövrdə otuzə yaxın fəal şairi özündə birləşdirən məclisin şöhrəti Qarabağdan kənarda da yayılmışdı. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçı Bəylər Məmmədov Natəvanı "Məclisi-üns"ün üreyi adlandırmışdır].

Daha sonra "Gül dəftəri" bölməsi gəlir. Xatırladaq ki, tədqiqatçı Bəylər Məmmədov 1983-cü ildə belə bir məlumat vermişdi: "Natəvanın 1886-cı ildə tərtib etdiyi və hazırda Respublika Əlyazmaları fondunda (indiki M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu – K.A.) saxlanılan 227 səhifədən ibarət "Gül dəftəri" adlı məşhur albomunda on üç şeiri, naturadan çəkdiyi təsvirlər və müasirlərinin lirik parçaları toplanmışdır. Şairlərdən R.M.Fəna, M.Məmai, H.Yüzbaşıyev albomdakı tikmə və şəkillərə mənzumələr həsr etmiş və Xurşidbanunun sənətkarlığını Şərqi məşhur rəsamları, nəqqaşları ilə müqayisədə qiymətləndirmişlər" [14, s. 16].

Bu barədə haqında söz açdığımız kitabın tərtibçisi Mustafa Çəmənlir yazır: "Mən hələ sovet dövründə Xurşidbanu Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin rəsmlərini bir kitabda toplayıb çap etdirmək istəyirdim. Lakin bu istəyim baş tutmadı. 2011-ci ildə M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna gedib şairənin "Gül dəftəri" ilə tanış oldum. Düzü, bir əsr bundan əvvəl Xan qızının adı karandaşla çəkdiyi rəsmləri görəndə çox duyğulandım. Təəssüflər olsun ki, dəfələrlə qezəlləri Azərbaycan və rus dillərində çap olunan şairənin elm aləminə 1938-ci ilin mart ayında bəlli olan "Gül dəftəri"-ndəki rəsmləri bu nəşrə qədər bütöv halda çap olunmamışdır. Ona görə də bu yeni tərtibdə Natəvanın qezəlləri ilə yanaşı, onun rəsmlərini də vermək vacib sayılırdı. Bu rəsmlərin çapa yararlı olub-olmamasını müəyyənləşdirmək niyyəti ilə uzun illər kitab qrafikası ilə məşğul olmuş rəssam Abdulla Ələkbərova Əlyazmalar İnstitutunun direktor əvəzi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Paşa Əlioğluğun yanında olduq və bir daha bu rəsmləri nəzərdən keçirdik. Abdulla müəllim bir mütəxəssis kimi rəsmlərin çapının mümkün olduğunu söylədi" [Natəvan, 2012: s. 7-8].

Beləliklə, nəşri uzun illərdən sonra gerçəkləşdirilən "Gül dəftəri"ndən seçmələr, o cümlədən dəftərin cildinin üz və son səhifələrinin şəklində Natəvanın 2012-ci ildə işıq üzü görmüş "Nəçin gəlməz" kitabına daxil edilmişdir [Natəvan, 2012: s. 93-112].

[QEYD. Xurşidbanu Natəvanın hicri tarixlə 1304-cü ildə (miladi tarixlə 1886) tamamladığı "Gül dəftəri"-nin əlyazması hazırda Azərbaycan Milli Kitabxanasının Nadir kitablar və kitabxana muzeyi şöbəsində qorunub saxlanılır. 21 sm ölçüdə olan illüstrasiyalı əlyazma 63 vərəqdən ibarətdir. Mətn Azərbaycan dilində ərəb qrafikasında verilmişdir. Bax: <http://ek.anl.az/search/query?term=1=Xur%C5%9Fidbanu+Nat%C9%99van&lo cale=az&theme=e-katalog/>].

Sonra "Natəvanın mülkü. Şuşa", "Natəvan bulağı. Şuşa" rəsmləri verilmişdir. Səhifə 133-dən başlayaraq isə Qasım bəy Zakir, Səməd Vurğun, Hüseyn Arif, Əliağa Kürçaylı, Hökumə Billuri və s. tərəfindən Xurşidbanu Natəvana həsr olunmuş şeirləri verilmişdir.

Kitabın cildində Natəvanın portreti təsvir olunsa da, titul səhifəsində rəssamın adı qeyd olunmamışdır. Halbuki 147-ci səhifədə "Xurşidbanu Natəvan" adlı həmin portret yenidən verilmiş, bu əsərin müəllifinin rəssam Altay Hacıyev olduğu göstərilmişdir. Titul səhifəsindən əvvəl Natəvanın ağ-qara təsvirli portreti də yerləşdirilmiş, şəklın altında isə şairin:

**Qalıbdır Natəvan nalan, gecə-gündüz olar gıryan,
Onun yox dərdinə dərman, nəçin gəlməz, nəçin gəlməz?**

beyti verilmişdir. Lakin bu portretin müəllifi də qeyd olunmamışdır. Həmin portretin "Xurşidbanu Natəvanın obrazı təsviri sənətdə" bölümündə verilməsi və onun rəssamın adının qeyd edilməsi məqsəduuyğun olardı.

Kitabın 30-cu səhifəsində heykəltarəş Ömər Eldarovun hazırladığı "Xurşidbanu Natəvan" heykəlinin rəsmi verilmişdir.

Sonda isə "Xurşidbanu Natəvanın obrazı təsviri sənətdə" adlı rubrikada şairin Azərbaycan rəsamları tərəfindən çəkilmiş portretləri və heykəllərinin rəsmləri verilmişdir. Onlardan Mikayıl Abdullayevin "Xeyir-dua", "Xurşidbanu Natəvan", Natəvanın qəbir-üstü abidəsi (Ağdam), Altay Hacıyevin "Xurşidbanu Natəvan", Oqtay Sadiqzadənin "Xurşidbanu Natəvanın portreti", Abdulla Ələkbərovun "Xurşidbanu Natəvan", Ömər Eldarov "Natəvanın portreti", Natiq Əliyev "Natəvanın berelyefi", Həyat Abdullayeva "Natəvanın büstü" (Şuşa) və s. diqqətləyiq əsərlərdəndir. Kitab lüğət və mündəricatla sona çatır.

8) Xurşidbanu Natəvan. Nəçin gəlməz: Albom-kitab (2022)

2022-ci ildə Xurşidbanu Natəvanın "Nəçin gəlməz" adlı albom-kitabını "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" müəssisəsi görkəmli Azərbaycan şairi Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə hədiyyəsi kimi nəşr etmişdir. Nəşrin ideya müəllifi və nəşri Tural Axundov, tərtib edən, ön sözün müəllifi və redaktoru Mustafa Çəmənlidir.

Xurşidbanu Natəvanın dəfələrlə işıq üzü görmüş əsərlərinin əvvəlki nəşrlərindən fərqli olaraq bu yeni tərtib əslində kitab içində bir kitabdır. Bu

topluya istedadlı şairənin şeirləri və öz əli ilə çəkdiyi rəsmlərlə yanaşı, həyatından maraqlı əhvalatlar, müasirlərinin, eləcə də Natəvan sevdələrin onun haqqında dəyərli xatirələri, məqalələri toplanmışdır.

Cəmi 288 səhifə həcmində olan kitabda şairin əsərləri, portreti, şəkillər, illüstrasiyalar, faksimile, fotoşəkillər öz əksini tapmışdır [Neçin gəlməz, 2022].

Beləliklə, müxtəlif illərdə Azərbaycan nəşriyyatları tərəfindən Xurşidbanu Natəvanın əsərləri indiyə kimi cəmi 8 dəfə kitab şəklində çap edilmişdir ki, onun da 5-i sovet dövrünə aiddir. Üstəlik sovet dövründə nəşr edilmiş kitabların ümumi tirajı 85 min nüsxə, müstəqillik illərində çıxmış iki kitabın birlikdə tirajı isə 28 min nüsxədir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Prezidentin Sərəncamı ilə 2004-cü ildə "Lider Nəşriyyat" tərəfindən çap olunan kitab 1984-cü il nəşrinin təkrarı olduğundan Xurşidbanu Natəvanın ədəbi-bədii irsini tam və müfəssəl şəkildə özündə əks etdirmir. 2012-ci ildə "Təhsil" nəşriyyatının təqdim etdiyi kitab isə öz tematik məzmununa və əhatə dairəsinə görə daha genişdir.

Bunlardan başqa, 1991-ci ildə Təbriz şəhərinin "Tarin" nəşriyyatı Xurşidbanu Natəvanın "Seçilmiş əsərlər"ini nəşr etmişdir. "Divani-Xurşidbanu Natəvan" adlanan bu kitabın toplayıcısı Hüseyn Feyzullahi Vəhiddir (Hüseyn Ulduz). "Azərbaycan klassik ulduzları" seriyasında buraxılan və 112 səhifə həcmində olan bu kitabdakı mətn ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasındadır.

Karabağdan doğan günəş və ay:
Hurşidbanu Natəvan Fatimə Hanım Kəmine (2022)

2022-ci ildə Türkiyədə "Karabağdan doğan Günəş və Ay. Xurşidbanu Natəvan. Hurşidbanu Natəvan Fatimə Hanım Kəmine" ("Qarabağdan doğan Günəş və Ay. Xurşidbanu Natəvan. Fatma xanım Kəminə") kitabı işıq üzü görmüşdür. İstanbul şəhərində Türk Ədəbiyyatı Vəqfi yayınlığında nəşr edilmiş 72 səhifəlik kitabı nəşrə Milli Məclisin Mədəniyyət komitəsinin sədri Qənirə Paşayeva və fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faiq Ələkbərlili hazırlamışlar. Əsərləri türk dilinə "Türk Ədəbiyyatı" dərgisinin baş redaktoru, yazıçı-tərcüməçi İmdat Avşar çevirmişdir.

"Qarabağdan doğan Günəş və Ay. Xurşidbanu Natəvan və Fatimə xanım Kəminə" kitabında şairələrin bioqrafiyaları və dünyagörüşləri, eləcə də poeziya yaradıcılıqlarından nümunələr əksini tapmışdır.

İyulun 26-da Ankarada, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSOY-un qəragahında Azərbaycan Milli Məclisi Mədəniyyət Komitəsi,

Azərbaycanın Türkiyədəki Səfirliyi və Türk Ədəbiyyatı Fondunun birgə əməkdaşlığı ilə həmin kitabın təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Təqdimatda TÜRKSOY-un Baş katibi Sultan Raev, Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin sədri Qənirə Paşayeva, Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri Rəşad Məmmədov, Türkiyə-Azərbaycan Dostluq, Əməkdaşlıq və Həmrəylik Fondunun rəhbəri Aygün Attar, Ankara Keçiören Bələdiyyəsinin sədri Turqut Altınok və digər qonaqlar iştirak etmişlər.

Tədbiri giriş sözü ilə açan Baş katib Sultan Raev bildirmişdir ki, TÜRKSOY qurulduğu gündən qardaş xalqlarımızın tanınmış şəxsiyyətlərinin irsinə xüsusi diqqət ayırır: "Azərbaycan söz və sənət adamlarının zəngin yaradıcılıq irsinin Türk dünyasında tanınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə tədbirlər Azərbaycanın Türk dünyası üçün necə böyük, dahi şəxsiyyətlər yetişdirdiyini göstərir. Bu gün isə Azərbaycanın iki görkəmli xanım şairi haqqında kitabın təqdimatını keçiririk. Nəşrin müəllifləri Qənirə Paşayeva və dəyərli alim Faiq Ələkbərliyə təşəkkür edir, türk mədəni irsini zənginləşdirən Xurşidbanu Natəvanı və Fatma xanım Kəminəni də hörmətlə anırıq..."

Səfir Rəşad Məmmədov çıxışında bildirmişdir ki, TÜRKSOY Türk dünyasının ortaq mədəni dəyərlərinin tanınması və təbliğində önəmli işlər görür: "Belə deyim var, türklər tarix yaradır, amma yazmır. Düşünürəm ki, gec də olsa, tariximizi yazırıq. Bu kitab da bizim ortaq tariximizin, Şuşamız haqqında yazılan tarixin bir hissəsidir".

Sonra o, Qarabağ xanının qızı Natəvanın ədəbi, eləcə də ictimai fəaliyyətindən söz açaraq qeyd etmişdir ki, onun yazdığı əsərlər ortaq dəyərimizə çevrilmişdir. Natəvanın yaradıcılığı ilə biz həm də Şuşanın tarixini öyrənirik...

Təqdimatda çıxış edən Qənirə Paşayeva iki xanımın xatirəsinə həsr edilən tədbirin əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdir ki, dünyada qadınlara heç bir seçim hüququ verilmədiyi bir dövəmdə Xurşidbanu Natəvan Qarabağda ədəbiyyatı təbliğ etmək üçün "Məclisi-üns" qurur. Şuşa, Qarabağ Türk dünyasının bir mədəniyyət mərkəzinə çevrilir.

Azərbaycanın haqq savaşına dəstək verən Türk dünyasına minnətdarlığını bildirən millət vəkili Şuşanın işğaldan azad olunandan sonra "Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı" elan edilməsinin böyük rəmzi mənə kəsb etdiyini söyləmişdir: "Şuşa Azərbaycan ziyalılarının yetişdiyi mərkəz idi. Bu torpaqda həm də Türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Əhməd Ağaoğlu və Sürəyya Ağaoğlu yetişib".

Sonra "Qarabağdan doğan Günəş və Ay. Xurşidbanu Natəvan. Fatma xanım Kəminə" kitabının rəmzi lenti kəsilmiş və iştirakçılara təqdim olunmuşdur [19].

Gözəl zövqə malik və mahir tikiş ustası olan Xurşidbanu Natəvanın əl işləri olan bir sıra tikmə və paltarlar Muzeyin inciləri sırasındadır. Buradaki

əşyalar Xan qızının fəaliyyətinin yeni-yeni səhifələrini göstərməklə bərabər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan zadəgan nəslinin məişətini təsvir etməyə imkan verir. Kataloqda hər eksponatın fotosəkil ilə bərabər onun inventar nömrəsi, dövrü, düzəldilmə materialı, ölçüləri göstərilir.

Kataloqda qeyd olunduğu kimi, "Nəvəvan hərtərəfli istedad sahibi olmuş, bir rəssam, tikmə ustası, xalçaçı, dərzi kimi də öz sözünü demişdir. 1886-cı ildə öz əli ilə hazırladığı albomunda qrafika üsulu ilə çəkdiyi müxtəlif güllər və təbiət mənzərələri ilə yanaşı təqdim etdiyi Bakı şəhəri, ev, körpü, yol və s. təsvirləri onun incə zövqə, yüksək sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olmasına əyani sübutdur. Xan qızının albomun üzqabığına ipək saplar və muncuqlarla tikdiyi nebatı təsvirlər bu nadir albomun bədii dəyərini daha da artırır" [6, s. 5].

"Qarabağ xanlarının yeganə varisi Xurşid Banu Nəvəvanın dövrümüzə çatmış müxtəlif xarakterli əsərlərinin, şəxsi əşyalarının araşdırılması onun xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətdə qoyduğu şərəfli izi bir daha təqsidiq edir" [6, s. 8].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən materiallar Nəvəvanın tikmə sənətindəki məharətini təsdiq edir. Şairənin gülbətin sapla tikdiyi yaxalıq, başmaq, öz dövrü üçün yeni olan "xaç" tikmə üsulu ilə bəzədiyi xurcun, qazantutan onun bu sənətdəki yüksək istedadından soraq verir. Fondun materialları Nəvəvanı gözəl modelyer kimi də xarakterizə edir: fonda qorunan avropasayağı dəbdə köynəyi o, vaxtilə öz əlləri ilə tikərək, əmisi qızı Münəvver xanımına hədiyyə etmişdir. Xurşid Banunun şəxsi geyimləri və fotosəkilləri də onun yüksək zövq sahibi olduğuna dəlalət edir [7].

Xurşidbanu Nəvəvan (Xurşidbanu Nəvəvan Mehdiqulu xan qızı Cavanşir)". Bibliografiya (2022)

2022-ci ildə "Xurşidbanu Nəvəvan (Xurşidbanu Nəvəvan Mehdiqulu xan qızı Cavanşir)" adlı fundamental bibliografiya işıq üzü görmüşdür. Göstərici "Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri" seriyası çərçivəsində M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəşrin əvvəlində "Xurşidbanu Nəvəvanın anadan olmasının 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı, "Göstərici haqqında", "Xurşidbanu Nəvəvanın həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri", "Xurşidbanu Nəvəvanın əsərlərindən sətirlər", "Görkəmli şəxsiyyətlər Xurşidbanu Nəvəvan haqqında" adlı materiallar verilmişdir.

Nəşrə AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun icraçı direktoru, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov "Xurşidbanu Nəvəvanın irsi kitabxana və şəxsi fondlarda" adlı geniş "Ön söz" yazmışdır.

Bibliografik göstərici 6 bölmədən (Əsərləri; Həyat və yaradıcılığı haqqında; Əsərləri rus dilində; Şairə həsr olunmuş məqalələr, dissertasiyalar,

avtoreferatlar (rus dilində); Əsərləri (digər xarici dillərdə); Köməkçi göstəricilər) ibarətdir. Bu bölmələrdə XIX əsr tanınmış Azərbaycan şairəsi, Qarabağ xanlığında böyük nüfuza malik Xan qızı Xurşidbanu Nəvəvanın kitabları, dövrü mətbuatda, dərsliklərdə, məcmuələrdə çap olunmuş əsərləri, həyat və yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti, habelə onun dünyanın ən zəngin kitabxanalarında mühafizə olunan nəşrləri haqqında bibliografik məlumat öz əksini tapmışdır. Burada şairənin həmçinin ingilis, alman, fransız, yəhudi, polyak, türk dillərində çapdan çıxmış əsərləri haqqında da məlumat verilir.

Bəzi hissələri Azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim olunan 254 səhifəlik bibliografik göstəricidə öz əksini tapan 920 adda materiallar 1891-2022-ci illəri əhatə edir. Burada ədəbiyyat xronoloji ardıcılıqla yerləşdirilmiş, bölmələr daxilində isə əlifba sırası gözlənilmişdir.

Nəşrin sonunda verilmiş "Köməkçi göstəricilər"ə iki bölmə daxildir: "Xurşidbanu Nəvəvanın əsərlərinin əlifba göstəricisi", "Xurşidbanu Nəvəvan haqqında yazan müəlliflərin adlar göstəricisi". Bu göstəricilər vəsaitdən istifadəni xeyli asanlaşdırır.

Cəmi 300 nüsxə tirajla buraxılmış bibliografik göstəricinin tərtibçiləri Mədinə Vəliyeva və Gülnarə Quliyeva, elmi redaktoru professor Kərim Tahirov, redaktoru Xeyransa Abbasovadır [5].

Qeyd edək ki, Xurşidbanu Nəvəvanın anadan olmasının 190 illik yubileyi münasibətilə hazırlanan bu fundamental bibliografiyanın ilk təqdimatı 2022-ci il sentyabrın 9-da Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində Xan qızının evinin önündə keçirilmişdir.

Nəticə

İftixarla vurğulamalıyıq ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Xurşidbanu Nəvəvan Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir [3].

"Xurşidbanu Nəvəvanın 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 14 mart 2022-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: "Xurşidbanu Nəvəvanın yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmış, xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində ölkəmizdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, o cümlədən 1960-cı ildə Bakıda şairənin heykəli, 1982-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin iştirakı ilə Şuşada büstü ucaldılmışdır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1992-ci ildə Şuşanı işğal edərək buradakı tarixi-memarlıq və mədəniyyət abidələrini vandalcasına dağıdarkən güllə ilə zədələdikləri həmin büst 44 günlük Vətən müharibəsində şəhər şanlı Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad olunduqdan sonra özəli məkanına qaytarılmışdır. Bu gün Nəvəvanın Şuşada yenidən ucalan və möhtəşəm

Zəfərimizin təntənəsini nümayiş etdirən büstü, eyni zamanda, xalqımızın milli mədəni irsə qayğısının rəmzi və mənəvi dəyərlərə ehtiramının təzahürüdür [1].

Vaxtilə Xan qızı Natəvan yazırdı:

**Şuri-eşqin başıma axırı sövda gətirir,
Bu müşəxəssdi ki, eşq aşiqə qovğa gətirir.
Gül üzün görmək əgər mümkün olaydı bir dəm,
Hər zaman görmək onu nuri-mücella gətirir.
Sıdqi-qəlb ilə nisar etmiş idin can nəqdin,
Natəvan, müjdə bu gün, qətlinə fərman gətirir.**

Amma bu gün unudulmaz şairəmizin ruhuna ehtiramla son misranı bu cür dəyişməyə özümüzü haqlı sayə bilərik:

Natəvan, müjdə bu gün, vəslinə fərman gətirir.

Bu gün qürurla deyirik ki, Ali Baş Komandanımızın, Silahlı Qüvvələrimizin Qarabağ hünəri, Şuşa zəfəri, Vətən səfəri, Azadlıq səhəri azğın erməni quldurları tərəfindən abidələri güllələnmiş, məqbərələri dağıdılmış, qəbirləri təhqir edilmiş, evləri yağmalanmış, əlyazmaları, kitabları, əşyaları yandırılmış neçə-neçə Natəvanlarımızın, Üzeyirbəylərimizin, Bülbüllərimizin narahat ruhlarını əbədi rahatlığa qovuşdurdu...

Natəvan o zamanlar ürək sızıltısı ilə deyirdi:

**Rəqib töhməti etdi məni cüda, ey dust!
Bu zülmü gördü rəva, görməsin səfa, ey dust!
Çağır ram Allahımı, hali-Natəvan ilə
Məgər ki, tez verə həqq düşməne cəza, ey dust!!**

Bu gün vüqarla deyirik ki, əziz şairə nənəmiz, azğın düşmən çoxdan gözlənilən cəzasını aldı, "Dəmir yumruq"la başı əzildi. İndi Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə elan olunmuş "Şuşa ili" çərçivəsində əsası Xan qızının ulu babası Pənəhəli xan tərəfindən qoyulmuş Şuşa şəhərində – Türk Dünyasının mədəniyyət paytaxtında 190 yaşlı Xan qızının yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd ediləcəyini ümidlə gözləyirik. Görkəmli şairəmiz Xurşidbanu Natəvanın ədəbi-bədii irsinin tam şəkildə araşdırılması, əsərlərinin mükəmməl nəşri bu yubileyə ən layiqli töhfə ola bilər.

Xurşidbanu Natəvanın nəşr olunmuş kitabları

Azərbaycan dilində (Bakı)

1. Natəvan (Xurşid Banu). Şeirler / Redaktoru Hənəfi Zeynallı. - Bakı: Azərneşr, 1928. - 82 s.; 5.000 nüsxə
2. Natəvan (Xurşid-Banu). Şeirler / Redaktoru Məmməd Rahim. - Bakı: Azərneşr, 1938. - 68 s.; 5.000 nüsxə
3. Xurşid Banu Natəvan. Əsərləri [Şeirler] / Tərtib edən Fazil Seyidov; redaktoru Məmmədəğa Sultanov. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956. - 76 s. Mətn kiril qrafikasıdır.
4. Xurşidbanu Natəvan. 33 qəzəl / Redaktoru Çingiz Əlioğlu. - Bakı: Gənclik, 1981. - 100 s. Mətn kiril qrafikasıdır.
5. Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. - Bakı: Yazıçı, 1984. - 100 s. Mətn kiril qrafikasıdır.
6. Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. - Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004. - 88 s.
7. Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz: [toplu] / tərtib edən Mustafa Çəmənlı; elmi redaktoru və ön söz müəllifi Paşa Əlioğlu; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. - Bakı: Təhsil, 2012. - 160 s.
8. Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz [Mətn]: Bu albom-kitab "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" müəssisəsinin görkəmli Azərbaycan şairi Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə hədiyyəsidir: əsərləri / ideya müə. və nəşir Tural Axundov; tərt. ed., ön söz. müə. və red. Mustafa Çəmənlı; [dizayner M.Sadiqzadə]. - Bakı: Təhsil, 2022. - 288 s.: portr., şək., il., faksimile, fotoşək., 21 sm.

Azərbaycan dilində (Təbriz)

9. Xurşidbanu Natəvan. Divani-Xurşidbanu Natəvan [Seçilmiş əsərlər] [Mətn] / Toplayan Hüseyn Feyzullahi Vəhid (Hüseyn Ulduz). - Təbriz: Tarin, 1991. - 112 s.: portr., 21 sm. Mətn ərəb qrafikasıdır. (Seriya: Azərbaycan klassik ulduzları: 4).

Türk dilində

10. Karabağdan doğan günəş və ay [Mətn]: Xurşidbanu Natəvan Fatime Hanım Kemine / G. Paşayeva, F.Alekberli; kapak A.Ceylan; çeviri İ.Avşar; Azərbaycan Milli Meclisi Kültür Komissiyonu. - İstanbul: Türk edebiyatı vakfı yayınları, 2022. - 72 s.: 21 sm.

Özbək dilində

11. Xurshidbanu Natəvan. Xurshidga yetar boshim [Mətn]: Tanlangan asarlari: [O'zbek tiliga tarjima] / [loyiha rahbari S.Abbasov; tarjimon Sh.Qosimova; muharrir: G.Ashurova, K.Mamad-Zada; ilmiy maslahatchi va so'zboshi muall. R.Husaynov; nashrga mas'ul N.Alimirzayev; rassom K.Hoshimova; O'zbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi O'zbekiston Madaniyat Markazi]. - Toshkent: [Nusxa], 2022. - 120 s.: portr., ill., rasm.

Rus dilində

12. Хуршидбану Натеван. Лирика [Текст] / перевод Абрама Плавника; редактор Мансур Векилов; иллюстрации Марал Рахманзаде. - Баку: Язычы, 1983. - 80 с.: 14 см. Книга Натеван на русском языке издается впервые.
13. Хуршидбану Натеван. Лирика [Текст] / перевод Абрама Плавника; редактор Т.Гусейнзаде; художник Г. Пашазаде. - Баку: Язычы, 1985. - 98 с.: ил.

İngilis dilində

14. Azerbaijanian Poetry: An Anthology Classic Modern Traditional / Editor Mirza Ibrahimov; compiled by Osman Sarybelli; designed & illustrated by Nazim Babayev. - Moscow: Published by Progress Publishers, 1971. - 662 p. (Natevan - p. 199-203). Circulation 13.600 copy (Diger sərlövə: Azərbaycan poeziyası antologiyası).
15. Anthology of poetry by women in Azerbaijan [Text]: In azerbaijani and english / UNESCO; National Commission of the Republic of Azerbaijan for UNESCO; ed. Sh. Nəghiyeva, A. Mandaville; transl. A. Mandaville and etc.; ill. G. Hasanova; consult. S. Babullaoghlu; Sonmaz Mashal, Cultural Relations Public Union A UNESCO Project. - Baku, 2014. - 268 p.: ill. (Diger sərlövə: Azərbaycan qadın şairlərinin antologiyası).
16. The Garland of poetry / Translated from Azerbaijani by S. Mustafa; compiled by S. Sabir kizi; ed. Q. Bayramov. - Bakı: Şərq-Qərb, 2019. - 544 p. Circulation 500 copy (Diger sərlövə: Poeziya çəlgisi).

ƏDƏBİYYAT

1. Xurşidbanu Natəvanın 180 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: İlham Əliyev: 3 aprel 2012-ci il, № 2122 / <https://e-qanun.az/framework/23227>
2. Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: 14 mart 2022-ci il tarixli // <https://president.az/az/articles/view/55616>
3. Xurşidbanu Natəvan: "Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydaları"nın və "Əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin və dövlət varidatı elan edilən filmlərin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında": Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti: 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərar / <https://nk.gov.az/az/document/3685>
4. Xurşidbanu Natəvan – 190: daycest / Tərtib edən A. Məmmədova; ixtisas redaktoru K. Təhirov; Azərbaycan Milli Kitabxanası. - Bakı, 2022. - 37 s. URL: <http://anl.az/down/X.Natevan.pdf>
5. Xurşidbanu Natəvan [Mətn]: (Xurşidbanu Natəvan Mehdiqulu xan qızı Cavanşir): Bibliografiya / Azərb. Resp. Mədəniyyət Nazirliyi, Azərb. Milli Kitabxanası; tərt. ed.: Mədinə Vəliyeva, Gülnarə Quliyeva; elmi red. Kerim Təhirov; red. Xeyransa Abbasova; ön sözün müəl. Paşa Əlioğlu; dizayner M. Əlioğlu. - Bakı:

- Zərdabi Nəşr MMC NPM, 2022. - 256 s.: portr. URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=812703&pno=8>
6. Xurşid Banu Natəvan – 180: Kataloq [Mətn] / AMEA, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi; elmi redaktoru akademik Nailə Vəlixanlı; tərtib edənlər fəlsəfə doktoru G. Abdulova, N. Seyidzadə, M. Seyidzadə, A. Abdullayeva, Ü. Usubova, E. Dadaşov; foto M. Nəsirov. - Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012. - 20 s. URL: <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/373>
7. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Muzeyin Xurşid Banu Natəvan kolleksiyası / URL: <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/4021> (15 avqust 2022).
8. Xurşidbanu Natəvan – 190 / AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu; nəşrə hazırlayan və ön söz müəllifi Gülnarə Mehdiqızı; elmi məsləhətçi S. Xəyal; red. Q. Cəferova. - Bakı: İlmaz, 2022. - 128 s.
9. Xurşidbanu Natəvanın seçilmiş əsərləri özbək dilində işıq üzü görüb / URL: <https://azertag.az/xeber/Xursidbanu-Natevanin-sechilmis-eserleri-ozbek-dilinde-isik-uzu-qorub-2325863> (08.10.2022).
10. Əlioğlu, Paşa. Natəvanın iki qeyri-mətbu şeiri // 525-ci qəzet, 2012, 8 sentyabr.
11. Köçərli, Fəridun. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə: cild 1 / Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi Ruqiyyə Qəmbərqızı; Redaktorlar Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev. - Bakı: Avrasiya press, - 2005. - 560 s.
12. Köçərli, Fəridun. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə: cild 2 / Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi Ruqiyyə Qəmbərqızı; Redaktorlar Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev. - Bakı: Avrasiya press, - 2005. - 464 s.
13. Qasımzadə, Feyzulla XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. - Bakı: Maarif, 1974. - 488 s.
14. Məmmədov, Bəylər. Xurşid Banu Natəvan. - Bakı: Yazıçı, 1983. - 158 s.
15. Məmmədov, Bəylər. Natəvanın şair qohumları. - Bakı: Azərneşr, 1989. - 84 s.
16. Məmmədov, Bəylər. Xurşidbanu Natəvan [Mətn]. - Bakı: Aspoliqraf, 2022. - 208 s.
17. Məmmədov, Kamran. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr. - Bakı: 1979, s. 44-48 (Xurşid Banu Natəvan).
18. Tağıyev, Cəmil. Xan qızı... [Mətn]: [şairə Xurşidbanu Natəvan haqqında] / red. V. Süleyman - Bakı: Şur, 2011. - 120 s.
19. TÜRKSOY-da Xurşidbanu Natəvan və Fatma xanım Kəminə haqqında kitab təqdim edildi / URL: <https://medeniyyet.az/page/news/63531/Qarabagdan-dogan-Gunes-ve-Ay.html> (27-07-2022).
20. Vurğun, Səməd. Seçilmiş əsərləri [Mətn]: Beş cildə C. 5. / Tərtib edənlər S. Quliyeva, A. Salmansoy; redaktor A. Vurğunqızı. - Bakı: Şərq-Qərb, 2005. - 384 s. (Seriya: Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı).